

מרדכי כסלו

צייד ציפורים, מקלות דבק והערף הדביק - ריאליה ומקורות

בחפירות הארכיאולוגיות באתר באשקלון נתגלו מספר שרידים של פירות ערף דביק שתוארכו לתקופה המוסלמית. לכאורה אין זו תגלית מרשימה במיוחד, אך חשיבותה רבה בהתחשב במידע הרב המצוי בידינו על שימוש בדבקו של הערף הדביק לייצור מקלות דבק לצייד ציפורים. עדויות אלו אשר לוקטו מארצות רבות ומסביבות תרבותיות מגוונות, שורשיהן בנבכי העבר והן מצויות גם בהווה, חרף חוקי הצייד שנחקקו לאחרונה בארצות רבות. התגלית באשקלון ורמזים במקורות מלמדים ששיטה זו היתה נהוגה בעבר גם בארץ ישראל. סקרתי בהרחבה באכסניה אחרת¹ את התגלית הבוטנית-ארכיאולוגית שנתגלתה באשקלון ואת העדויות לשימוש בשיטה בעבר ובהווה. ברם, ביטוייה של השיטה במקורות היהודיים והבעיות העקרוניות של לימוד אורחות החיים הכרוכות בהם ראויים לעיון נפרד. בשורות הבאות נעסוק בבירור זה.

א. צייד ציפורים - ראיות מן המקרא ומספרות חז"ל

על רקע מיעוט העדויות במקרא לצייד, ועל רקע התחושה שאבותינו לא הרבו לעסוק בו ואף לא התכבדו בו אלא אם כן היה הדבר הכרחי, בולט ריבויין היחסי של עדויות לצייד עופות. המקרא מציין - בהקשרים שונים - שיטות לצייד ציפורים ונוקב בשמם של מתקני ציד. נמנה להלן חלק מהם:

פח - הפח הוזכר פעמים מספר במקרא. כך מקשה הנביא: "התפל צפור על פח הארץ ומוקש אין לה, היעלה פח מן האדמה ולכוד לא ילכוד" (עמוס ג ה).

¹ תודתי נתונה למר יואל מלמד ולמר Akers-Douglas על הרשות להדפיס חלק מהתמונות. מרדכי כסלו, ערף דביק ושימוש בצייד ציפורים, בתוך: ספר היובל לכבוד פרופ' פליקס (בדפוס).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

דומה, שמדובר במלכודת המונחת על הארץ ואחד מחלקיה מתרומם, אגב פעולת הלכידה, וחלק חשוב שלה מכונה מוקש; וכן: "... וכצפרים האחזות בפח כהם יוקשים בני האדם לעת רעה כשתפול עליהם פתאום" (קוהלת ט יב) - עובדה המדגישה את פתאומיות ההפעלה. לעתים נדירות נשבר הפח ואז הציפור משתחררת ובורחת: "נפשנו כצפור נמלטה מפח יוקשים, הפח נשבר ואנחנו נמלטנו" (תהלים קכד ז).

רשת - ממספר כתובים עולה שצדו ציפורים באמצעות רשת (תמונה ו). כך דימויו של הנביא: "כי-פח הייתם למצפה ורשת פרושה על-תבור" (הושע ה א). התקבלת **פח - רשת** רומזת שבציד ציפורים עסקין. העמדת ה'רשת' על התבור דווקא יש בה בוודאי ציד דמיוני, אך התבור מסמל גובה והרשת מבטאת את ריבוי הציפורים שאפשר לתפוס באחת. הרשת נזכרת בכתובים נוספים אך לא תמיד ניתן להוכיח ששירתה דווקא את ציד הציפורים.²

תמונה 1: רשת כפולה ללכידת ציפורים שהונחה בסביבות הכפר ענתה - מצפון מזרח לירושלים, על כתם בודד של ירק שנוצר במשך הקיץ בעקבות דליפה מצינור מים. הרשת מופעלת כאשר מתקבצות ציפורים לאכול מן הירק. חבל ארוך קשור לשתי הפינות המרוחקות של שתי המסגרות המרושתות, וע"י משיכה חזקה מזדקפות במהירות רבה שתי המסגרות ונוחתות באחת על הציפורים שעומדות ברווח שביניהן. אפשר שגם אלה שמנקרות בחורי הרשת ניצודות כך.

² על כמה מענייני ציד צפורים במקרא, ראה י. רוזנסון, **על כמה ענייני לשון הקשורים בדחלילים**, חלמיש 2, תשמ"ה, עמ' 55-69.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נזכרים גם מונחים אחרים הקשורים בציד ציפורים, וייתכן שהם שמות נרדפים לאלה שהוזכרו כבר: "... יָשׁוּר כַּשֶּׁךְ יְקוּשִׁים הַצִּיבוּ מִשְׁחִיתָא..." (ירמיהו ה כו), ולפי עניינו **המשחית** הנזכר כאן קשור ל**פח** שהוזכר לעיל, שיש להתכופף אליו כדי להשגיח בציד שנלכד. כן הכתוב: "שְׁמַרְנִי מִיַּד פַּח יִקְשׁוּ לִי וּמִקְשׁוֹת פְּעָלִי אֶזְנֶן. יִפְלוּ בְּמִכְמָרֵי רִשְׁעִים..." (תהילים קמא ט-י) פותח ב**פח** וב**מוקש** שנקשרו בוודאי לציפורים ומסיים ב**מכמוריו**, דהיינו סוג **רשת** העשוי לסייע בציד ציפורים אם כי עשוי לשרת גם ציד חיות ודגים³. אכן, ייתכן כי השורש **יקש** עניינו העיקרי הוא ציד-ציפורים.

תיאור הקשור למלאכת ציד העופות נמצא בירמיהו: "...כַּשֶּׁךְ יְקוּשִׁים הַצִּיבוּ מִשְׁחִיתָא... כְּכֹלֹב מֵלֵא עוֹף כֶּן בְּתִיחָם מֵלֵאִים מִרְמָה..." (ירמיהו ה כו-כו). **כלוב**, עניינו סל או תיבה ומההקשר הכללי עולה שמדובר ב**צייד** ציפורים, שצלחה מלאכתו והשיג **כלוב מלא עוף**. בראייה כוללת של התמודדות האדם עם הציפורים ראוי להזכיר גם את הדחלילים לסוגיהם הבאים בשמות שונים במקרא⁴. מעניין תיאור ספר היובלים אודות נזקי הציפורים לפרי ולזרעים ועלילות אברהם שגירשם ואף שיפר את המחרשה לבל יפוזרו הזרעים על פני הקרקע (יובלים י"א-כ"ד).

כללו של דבר, מן המקרא לא נוכל להסיק בוודאות אלא שצייד ציפורים היה מלאכה מושרשת היטב באורחות חייהם של אבותינו שהטביעה את רישומה על עולמם הדתי והתרבותי ושאהד מבטיוייו הוא מצוות שילוח הקן⁵.

אם נשפוט על פי מספר האזכורים, יתברר שה**פח** היווה אמצעי ציד נפוץ במיוחד. ברם, מכיוון שהוא משרת דימוי מוצלח במיוחד למלכודת, אין בריבוי אזכוריו הוכחה חד משמעית לבלעדיות השיטה, ואין להוציא מכלל אפשרות גם קיום שיטות **כמקלות דבק**. מנגד, ניתן אולי לטעון שמראה ציפור הנלכדת **במקל דבק** עשוי להרשים את הבריות לא פחות ממראה הלכידה בפח, ועל כן היעדר

עיין: Gesenius – Hebraisches and aramaisches Handwörterbuch über das Alte Testament, Leipzig B.D.B. A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, Oxford.

לעיל הערה 2.

המצווה הזאת מבוארת מן: "אתו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד" (ויקרא כב ח), כי הטעם של שניהם: "לבלתי היות אכזרי... והנה ההורג האם והבנים ביום אחד או לוקח אותם בהיותם רובצים על הבנים כאילו המין ההוא" (כל בו, סימן קי"א, דין הלכות שילוח הקן).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

תיאוריו רומז לחסרונו (תמונה 2). כללו של דבר, בהיעדר עדות חיובית אין להכריע וכל שנוכל לומר הוא שהשיטה שהטביעה את רישומה על אבותינו הייתה הצייד באמצעות **פח**, אך עצם ריבויים היחסי של תיאורי הצייד מלמד על תפוצתו, ועל רקע זה עשויה להתפתח במשך הזמן שיטה נוספת - **מקלות הדבק**.

בספרות חז"ל הוזכרו מספר שיטות לצייד ציפורים, שבחלקן עוקבות אחר השיטות המקראיות. האגדה מזכירה ציד ציפורים באמצעות חץ וקשת: "בת שבע הָיָה קָא חַיִּיפָה רִישָׁא תוּתִי חֲלָתָא, אֶתָּא שְׁטָן אִידְמִי לִיה כְּצִיפְרָתָא, פִּתְק בִּיה גִּירָא, פִּתְקָא לְחֲלָתָא אִיגְלָה וְחֲזִיָּה" (סנהדרין ק"ז ע"א. תרגום: בת שבע הייתה חופפת את ראשה מתחת [מאחורי] כוורת, בא השטן נדמה לו [לדוד] כציפור, ירה בו חץ, פגע [החץ] בכוורת, גילה [את הכוורת] וראה אותה. התרגום עפ"י תלמוד בבלי, שטיינזלץ).

ברם, מסתבר שהדברים אינם מלמדים על שיטה מקובלת ונפוצה של ציד ציפורים. מצטייר כאן ציד שהוא ממנהגם של מלכים, ומן הסתם נעשה לשם

תמונה 2: הכנת מקל הדבק ע"י מריחת ענף בעיסת הדבק המונחת בעריבה. גודלה מתאים להכנת העיסה ולציפוי נוח של המקלות. כאן, חלק מהגלעינים ניתקים ונופלים עם הייבוש, והשאר מועפים ע"י תנועה סיבובית מהירה של המקל סביב צירו הלוח וחוזר. כפר Mazotos בדרום קפריסין.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שעשוע. חז"ל ראוהו בדרך כלל כעניין מגונה⁶, ודומה שככזה גם שובץ בסיפור. אין צורך להכביר מלים על בעיות הכשרות הכרוכות בציד מעין זה.

ציד ציפורים בעזרת עופות ציד היה מקובל גם הוא בימי קדם, ונראה להלן שחז"ל דנים בהלכות הקשורות בו. המשנה המונה את מיני הטריפות מסתיימת באלו המיוחדות לעופות (חולין ג' א'): "דרוסת הנץ - בעוף הדק, ודרוסת הגס (נ"א הגז) בעוף הגס". רש"י מפרש (בבלי, חולין מ"ב ע"א): **הנץ** - אשפרוויר (נץ מצוי), **בעוף הדק** - ציפורים ויונים, ו**דרוסת הגס** - אוסטוויר (נץ גדול). **בעוף הגס** - אווזות ותרגולים. הערוך (ערך **גזא**) מביא זיהוי אחר לעוף המכונה **גס**: "יש אומרים שהוא הינשוף ויש שקורין אותו בלעז **פלקון**" (בז).

הניצים והבזים שייכים לסדרת דורסי היום הלוכדים את טרפם ברגליהם. ברגיל, דורסים הם את הטרף עד מוות בעזרת שרירי הרגל החזקים והטפרים (הציפורניים) הארוכים, הכפופים והחדים שבקצות האצבעות. מכשיר הקטל העיקרי הוא הטפרים של הבוהן (האצבע האחורית) ושל האצבע האמצעית מבין שלוש הקדמיות, הפועלים כצבת זה מול זה. לאחר קטילת הטרף, בדריסה בלבד או בסיוע המקור, נושא אותו הדורס ברגליו אל אחת מתחנות האכילה שלו. הדורס מורט מטרפו את הנוצות (או את השערות) משסעו לקרעים קרעים ובולעם. מינים אחדים מאלפים למטרות ציד. לשם אילוף הדורס מרעיבים אותו תחילה ואח"כ מרגילים אותו לקבל את מזונו מידי האדם ולא להתיירא מפניו. לפני הפעלתו בציד מרעיבים אותו יום או יומיים, מוציאים אותו אל השדה וברגע שמופיע טרף מתאים מטילים אותו לתוך האוויר. אז מסתער הוא על הטרף ויורד ארצה כדי לדורסו ולאוכלו⁷.

מעניין ששני מיני הנץ (שהוזכרו ע"י רש"י), כמו אחדים ממיני הבז שהמפורסם ביניהם הוא בז הציידים (שאליו התכוון בוודאי הערוך), היו ידועים בימי קדם כעופות ציד באסיה ובימי הביניים גם באירופה. נראה שיותר עופות הגיעו לידי

⁶ לא מצאנו בתלמוד מקורות מפורשים האוסרים ציד בעלי-חיים לשם בידור ושעשוע, אך רמז יש לכך. דרש רבי שמעון בן פזי: "...ובדרך חטאים לא עמד" (תהלים, א א) - זה שלא עמד בקנגיון" (בבלי, עבודה זרה י"ח ע"ב), ומפרש רש"י: **קנגיון** - צידת חיה על ידי כלבים וכל מעשיהם לשם שחוק ושמחה (עיי' נ', רקובר, תשל"ו הגנת החי [ציד חיות], משרד המשפטים, סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת מ'; וכן, י. רוזנסון, **והנה טוב מאד**, היחס לטבע ולסביבה במקורות היהדות, תשנ"ד, עמ' 40-52).

⁷ אגב, לא ידוע על אילוף של דורסי לילה (האנציקלופדיה העברית, ערך **בז**; ע' פ"ז, 1986, **החי והצומח של ארץ-ישראל**, כרך 6, עופות, עמ' 115, 142, 158, 170); ועיי' י' אהרוני, הערות לחידושי הרמב"ן לחולין, סיני, תשי"ג, י"ג, עמ' ק"א-ק"ו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

האדם אחרי דריסת עופות הצייד בעודם בחיים, מפני שאולפו להביאם שלמים לצייד, מאשר פליטה מקרית מדריסת דורסי בר. במשנה תוארה תופעה נפוצה זו של עופות דרוסים כדוגמה. עופות אלו, אף אם הם בחיים ולא נראים בהם סימנים של פגיעת הדורס, אינם ראויים לשחיטה ולאכילה מפני שהם בכלל טריפה. מכאן, שיהודים שומרי כשרות לא יכלו ליהנות כלל מציד זה.

במשנה מוצגים גם מתקנים שעניינם מלכודות לציפורים: **"הַחֲכִים - טמא מפני הזוטו. הַרְשָׁתוֹת וְהַמְכַמְרוֹת וְהַמְדָּף וְהַפְּלָצוֹר וּמַצּוּדוֹת הַסִּפְרִין - טמאין. וְהָאֶקוֹן, וְהַרְטוּב וְהַכְּלוּב - טהורין"** (כלים כ"ג ה').⁸ כזכור, עוסקת המסכת באפיונים של כלים המקבלים טומאה, ורבות ממשניותיה כוללות רשימות כלים המשרתים מקצוע מסוים. משנה זו עוסקת בכלי ציד, בעיקר של דגים ועופות. מקובל שה**חרם** הנזכר כאן הוא רשת מיוחדת לציד דגים, ועל כן - **הרשתות**, ואולי **המכמרות** הנזכרות בהמשך, משרתות ציד של בעלי חיים אחרים ובתוכם עופות. מבחינה זו נשתמרו כאן השמות המקראיים **רשת ומכמורת**, מה שאין כן לגבי **הפח** המקראי ששמו נפקד.

ייתכן שה**מדף** הנזכר כאן הינו מלכודת לעופות המבוססת על **מדף**: "לוח של אבן או של עץ משופע המושען באלכסון ונתמך על ידי קיסם דק שבצידו פיתיון" (הערוד, ערך **מדף**). העוף הבא לנקרו מסיט את הקיסם, מפיל את המדף ונלכד! יש המפרשים שה**רטוב** הנזכר כאן הינו למעשה **פח**. כללו של דבר, השם המקראי לא נשמר, אך השיטה נשתמרה ואולי אפילו התפתחה. גם **הכלוב** הנזכר כאן, קשור לציד עופות וכזכור אף הוא נזכר במקרא.

נמצא שביסודו של דבר ניתן לדבר על מסורת רצופה של ציד עופות, בשיטות דומות פחות או יותר, החל מתקופת המקרא ועד לימי חז"ל, כשבחלקן ממשיכות שיטות אלו לשרת את הציידים גם מאוחר יותר.

לענייננו חשוב להדגיש, שציד ציפורים באמצעות מקלות דבק אינו נזכר במשנתנו. הסיבה לכך היא מבנהו הפשוט של מתקן זה. ניתן לסווגו בין **פשוטי כלי עץ**, שאין לו צורת כלי מיוחדת, ועל כן לא יקבל טומאה ואין מקום למנותו במשנתנו. לעומת זאת סביר להניח שציד באמצעות מקלות דבק נזכר בעקיפין במשנה הבאה: **"דבק - כדי ליתן בראש השבשבת..."** (שבת ח' ד', נ"א בבבלי - **שפשא**). **שבשבת** קרובה בצורתה למילים הארמיות **שבשא** או **שבשתא** המציינות ענף או זמורה.⁹ בתלמוד הבבלי מתבארת המלה כך: **"כדי ליתן בראש שפשא**

⁸ הניקוד נעשה עפ"י משנה אלבק-ילון (עפ"י משנה כ"ק הניקוד קצת שונה: זוטו, וְהַמְכַמְרוֹת, וְהַפְּלָצוֹר, מַצּוּדוֹת שִׁפְרִין, הָאֶקוֹן, וְהַרְטוּב - המערכת).

⁹ לעיל הערה 2.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שבראש קנה של ציידין" (שבת פ' ע"א), ומפרש רש"י: "מושיבין נסר קטן בראש קנה, ונותנין עליו דבק והעוף יושב עליו ונדבק בו". גם מפירושים שאינם מאמצים במדויק את התיאור הזה עולה שמדובר במקלות דבק (פירוש שני בערוך, ערך שפשא).

חשוב לציין שהמשנה נותנת כאן דוגמה לשיעור טלטול דבק בשבת. הדעת נותנת שהערכת שיעור שכזה חייבת להתבסס על פעולה מוכרת וידועה, ודומה שבגישה עקרונית זו הוגדרו גם שיעורים אחרים בפרק. נמצא, שיש בכך הוכחה עקיפה לתפוצתה של שיטת ציד ציפורים זו, או למצער למודעות הרבה לשיטה זו.

ב. בעיות הכשרות - סוגיית בבלי-חולין

בתלמוד הבבלי מובאות שתי גרסאות למחלוקת בשאלה - מתי חוששים מריסוק איברים כשמוצאים עוף שנפל על הקרקע, כאשר חלקי גוף מסוימים שלו נדבקו במלכות הדבק:

דבוק - רב אשי שרי. אמימר אסר. בחד גפא דכולי עלמא לא פליגי דשרי, כי פליגי בתרי גפי. מאן דאסר אמר לך: היכי ניקום? ומאן דשרי אמר לך: אפשר דניקום אעיקבי דגפי. ואיכא דאמרי: בתרי גפי כולי עלמא לא פליגי דאסיר. כי פליגי בחד גפא. מאן דשרי אמר לך: אפשר דפרח בחד גפא. ומאן דאסר, כיוון דבהאי לא מצי פרח, בהאי נמי לא מצי פרח. והילכתא בתרי גפי אסיה בחד גפא שרי¹⁰.

רש"י מפרש את הגרסה הראשונה כך:

דבוק - גלוד"א בלע"ז (דבק) וטחין אותו בדף קטן והעוף שוכן עליו ומידבק בו ופורח עם הדף ונופל לארץ, וחכמים מתירים כאשר העוף לא נדבק אלא בגף אחת ופורח בשניה וכו'.

כלומר, החשש כאן להידבקות שתגרור חוסר יכולת לשאת עצמו ולעוף, ואז יפול נפילה שתטריף אותו.

¹⁰ חולין נ"ב ע"א. **תרגום:** עוף דבוק - רב אשי מתיר. אמימר - אסר. בכנף אחת כל העולם (= כל החכמים) אינם חולקים שמותר, חולקים הם בשתי כנפיים. האוסר יאמר לך: איך ישא את עצמו? והמתיר יאמר לך: ייתכן שישא עצמו בראשי הכנפיים. ויש אומרים: בשתי כנפיים כולם אינם חולקים שאסור, חולקים הם בכנף אחת. המתיר יאמר לך: ייתכן שיעוף בכנף אחת, והאוסר יאמר לך: מכיוון שבזו (הדבוקה) אינו יכול לעוף, בזו (השנייה) גם כן לא יכול לעוף. וההלכה - בשתי כנפיים אסור, בכנף אחת מותר.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הערוך מפרש (ערך **דבק**) את המסקנה באופן קצת אחר (תמונה 3):

דבוקא... בלע"ז וישקו. לוקחין בדין דקין וטחין אותן בדבק ומשימין אותן במקום שיש מאכל, ובאין העופות אגב מאכל ונתפשין בדבק. ואם נתפס בכנפו אחד ונפל ממקום גבוה, כיון שכנפו אחד לא נתפס, פורח באויר ונשען עליו ואינו נחבט ומותר. ואם נתפסו שני כנפיו, אין לו במה יפרח ולא להישען ונחבט בקרקע ואסור. וזהו בחד גפא שרי, בתרי גפי אסיר.

דומה, שבעיקרו זהו חשש - הבא בשני הפירושים - מפני פגיעות פנימיות בציפורים הנופלות ארצה. המחלוקת קשורה בריאליה כששני הפרשנים מתארים מלכודות דבק שונות במקצת, ובערוך מתוארים מקלות דבק מהסוג שנמצא בכל רחבי אגן הים התיכון וזו היא כנראה ה**שבשבת** של המשנה.

מאזכור זה ניתן לכאורה ללמוד על תפוצתה של השיטה. הדנים בדבר הינם אמנם חכמי בבל, ברם דומה ששיטות מעין אלו - במיוחד כשהן פשוטות ונוחות להפעלה - נוטות להיות רווחות ונפוצות ולא להצטמצם בסביבות מסוימות. עם

תמונה 3: סבכי שחור-כיפה ניצוד ע"י מקל דבק. הציפור ביקשה לעמוד על המקל למנוחה, ובאותו רגע נדבקו אליו רגליה. המקל מונח בחופשיות על ענפי עץ ומסוגל להסתובב על צירו בקלות. כאשר הציפור נטתה לנפול וניסתה לעוף, נדבקו גם כנפיה, וכוח הכובד משך אותה כלפי מטה. במצב זה היא נשארת, לעתים במשך שעות או ימים, עד בוא הצייד. צולם בקפריסין ע"י מר Dollglas Akers.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

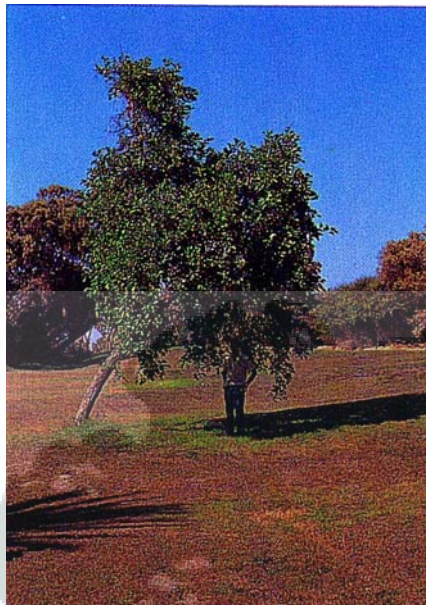
זאת, הבעיה המוצגת כאן מורה גם על הבעייתיות הכרוכה בהפעלת השיטה, בציבור יהודי המקפיד על הלכות כשרות, כאשר קורית תאונה והציפור נופלת (תמונה 4).

תמונה 4: פלטה של סבכים שחורי-כיפה מרוטים וקפואים, מוכנים לבישול ולאכילה. צולם ע"י מר יואל מלמד בעיירה Paralimni בדרום מערב קפריסין.

ג. הערף - הצמח ודבקו

שיטת לכידת הציפורים באמצעות מקלות דבק מחייבת, כמתבקש, מקור לדבק חזק ואמין. דומה, שצמח הערף יכול להיות מתאים לכך. מדובר בערף דביק, עץ ירוק-עד העשוי להגיע לגובה 12-17 מ', אך לא אחת הוא נפוץ כעץ קטן או שיח (תמונה 5).

תמונה 5: ערף דביק. אחד העצים שגדלים בפארק אשקלון, לא רחוק מהכניסה, מימין לדרך.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

פרי, בית גלעין צהוב או כתום בהבשלתו ואחר כך משחיר. קוטרו כ-2 ס"מ והוא בעל גלעין בגודל ממוצע 12X9X6 מ"מ. לפירות הבשלים שימושים רבים. ניתן לאוכלם טריים או כבושים, ובימי קדם שימשו כרפואה למחלות שונות וכמשככי כאבים (תמונה 6). הסוג **ערף** (או **גופנן**, ראה להלן) מונה כ-280 מיני שיחים או עצים הגדלים בחבלים שונים. בארץ גדל בר רק מין אחד - **ערף המדבר** - בסביבות נווה המדבר של עין גדי אך את המין החשוב לתעשיית הדבק - **ערף דביק** - ניתן לגדל כגידול תרבותי בתנאי האקלים של אזורים רבים במזרח הקרוב וככזה הוא גדל גם בהווה בארצות אחדות באגן הים התיכון. מציאת שרידים מפוחמים של **ערף דביק** מן התקופה המוסלמית באשקלון מהווה עדות ארכיאולוגית שאכן גידלוהו בארץ, ומעניינת ומעוררת למחשבה מציאת שרידים רבים של עצמות ציפורי שיר באותו אתר עצמו! כמובן, זוהי עדות יחידה וקשה להסיק ממנה מסקנות מרחיקות לכת, אך ניתן לראותה כרמז למציאותו של העץ כגידול תרבותי בעבר.

בגין תפוצתה הרבה של לכידת ציפורים באמצעות מקלות דבק בארצות שונות באגן הים התיכון בהווה, נתפרסמה שיטת הכנת הדבק. ניתן לשער שגם בעבר הכינו את הדבק בדרך שאינה שונה בהרבה. הנה למשל, עדות ראייה מקפריסין מלמדת על הפעולות הבאות: קטיף פירות הערף - לעתים במכבדים שלמים -

תמונה 6: ערף דביק בפארק אשקלון בעונת הפרי. הפירות שגודלם כשזיף קטנטן משמשים עד היום להכנת דבק ציפורים. צולם ע"י מר יואל מלמד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הסרת **הגביע הפורה** מעם הפרי, הוצאת הציפה על ידי לחץ באצבעות על הפרי (לעתים נעזרים בלחץ השפתיים - ניתן במיוחד לעשות זאת בפרי בשל במיוחד או בפרי שנחלט במים חמים) וניעור ציפות הפירות לעריבה. כשלוחצים באמצעות השפתיים צוברים מספר ציפות ורק אחר כך יורקים אותן אל העריבה. מ-1 ק"ג של פירות מכינים עיסה המספיקה ברגיל להכנת עשרה מקלות דבק. לצורך הכנת הדבק מוסיפים לערימת הציפות ספלון מלא דבש ולשים את התערובת במשך כ-20 דקות עד שהיא נעשית צמיגה מאוד. המגע עם הדבש הופך את הציפה לדביקה מאוד וכך היא נפרדת מהגלעין והופכת לעיסה דביקה והומוגנית. אחר כך מוציאים את הגלעינים בעזרת השפתיים, והדבק מוכן. מצפים את המקל בדבק ומייבשים אותו במשך שעות אחדות ואז הוא הופך להיות דביק במיוחד ומוכן לפעולה.

ד. האם נזכר הערף במקורות?

כדי לבסס את ההשערה ההולכת ונבנית כאן בדבר היות **מקלות הדבק** שיטה ידועה ללכידת ציפורים - למצער בתקופת חז"ל - שניתן למצוא את עקבותיה במקורות, שומה עלינו לבחון אם יש לערף (מקור לדבק) הד במקורותינו.

חשוב לציין כי מקור שם הסוג העברי **ערף** המקובל היום, נגזר מהשם **ע'רף**, שמו הערבי של **ערף המדבר**. אף כי לעתים משתמשים אנו בשמות ערביים כסיוע בזיהוי צמחים הנזכרים במקורותינו, דומה שבמקרה דנן אין צורך בכך, שהרי מדובר ב**ערף המדבר** הנפוץ בסביבות מרוחקות יותר וייתכן שה**ערף הדביק** שגדל בסביבות גיאוגרפיות תרבותיות שונות נודע בשם אחר, מה גם שלאורך זמן אין עדות מוכחת לגידול רצוף של **הערף הדביק** בארצנו. מכאן, שיש לחפש אותו מאחורי שמות אחרים הנזכרים במקורות חז"ל.

בנקודה זו ראוי לעקוב אחר שם אחר של הערף שנפוץ בתרבויות שונות במזרח התיכון. **ספיסטאן** הוא שם פרסי עתיק לפרי הערף - שמשמעותו המקורית **פטמה של כלבה** (בפרסית מודרנית: **סרפסונסאג**) - שניתן לפרי, כמדומה בגין צורתו המיוחדת, צורת העוקץ, וצבעו של הגביע הצמוד לפרי. אפשר שהמלה הפרסית ספיסטאן - פרי הערף או הדבק הנוצר ממנו, מיזגה את המשמעות של **שבשטא** - **מקל** או **זמורה**, והשתנתה בעברית ל**שפשף** או **שבשבת** בהוראה החדשה של מקל דבק. המילה הפרסית השתבשה ל**סבסטאן** בערבית ובצורתה זו עברה ללטינית, וכך נתגלגל גם למהדורות הישנות של המגדיר לצמחי ארץ ישראל. אומנם יש לעץ ולפריו היום שם ערבי אחר (**מוחיט** = רירלי ברם, השם **סבסטאן** היה נפוץ לאורך זמן והוזכר בספרות

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הערבית המדעית של ימי הביניים. מכאן, שחשוב לבחון כיצד השתמשו פרשני התלמוד בימי הביניים בשם זה המתייחס, ללא צל של ספק, **לערף הדביק**.

המשנה הפותחת את מסכת דמאי קובעת: "הקלין שבדמאי - השיתין, והרימין, והעוזרדין, ובנות שוח, ובנות שקמה, ונובלות התמרה, והגופנין, והנצפה. וביהודה - האוג והחומץ" (דמאי א' א'). הפירות שנמנו כאן, הקלו בהם חכמים לעניין דמאי, והלוקח אותם מעם הארץ אינו חייב בעישורם. דומה שהוזכרו כאן פירות של עצי בר הגדלים הפקר¹¹ בצד פירות גרועים של עצי פרי תרבותיים מפורסמים (שיתין ובנות שוח = אורן ירושלים).

נשאלת השאלה, מי הם **הגופנין** הנזכרים במשנה? בבבלי מפרשים: "גופנין שלהי גופנא" (ברכות מ' ע"ב), דהיינו הענבים האחרונים המסיימים את עונת ההבשלה. כיוון פרשנות זה המסתמך על דמיון השמות **גפן - גופנין** מוצא אישוס בכך שנבנתה רשימת הפירות במשנה כשאחד ממרכיביהם, המקולקלים שבין הפירות הרגילים. לעומת זאת, קיימת מסורת פרשנית ארוכה הרואה ב**גופנין - סבסטאן**, דהיינו **ערף דביק**. כך פירשו רס"ג ומקורות אחרים מתקופת הגאונים. מסורת זו ממשיכה והולכת עד לרמב"ם המביא בפירושו למשנה (שם) את האפשרות: "וגופנין ממני הירקות דומה לשבת, ויש אומרים אל סבסטאן". מעניין, שגם רב שרירא גאון הכיר את המסורת ש**סבסטאן** קשור **לקלים שבדמאי**, אבל נראה שאינו מצמיד תרגום זה ל**גופנין**, כאחרים, אלא ל**עוזרדין**, והגרסה אצלו היא: **גזרון**, ובהערת המהדיר: "כך גרס במקום עוזרדין"¹².

עם זאת, גם הפירוש המדבר בפירות הגפן המאוחרים - שיסודו בבבלי - לא גז מן העולם (ראה פירושו של ר' שמשון: "ענבים הנשארים בגפן אחרי הבציר קשים להתבשיל") ובצידו מופיע פה ושם הפירוש שמדובר בירק דוגמת השבת (ראה פירושו של הר"ם).

בסיכום, ההגיון המסתתר מאחורי שיטת שיבוץ המינים במשנה מוביל למסקנה ש**גופנין** הוא אחת מן האפשרויות הבאות: פרי מהמינים החקלאיים החשובים אך גדל בעונה ובמצב המורידים מאיכותו, מין פשוט הגדל בר בשטחי הפקר או פרי שאפשר לאוכלו אבל איננו מיועד לאכילה אלא לשימוש אחר. מסתבר, שקיימת פרשנות עתיקה - למצער מתקופת הגאונים - המאמצת את האפשרות השלישית ורואה ב**גופנין - סבסטאן**, דהיינו **ערף דביק**. אין להוציא מכלל אפשרות **שהערף הדביק** מסתתר גם מאחורי שם נוסף הנזכר במקורות

¹¹ על פי זיהוי מקובל: **רימין** = פרי הסנה = פטל או שיזף מצוי, **עוזרדין** = פרי העוזרר, **בנות שקמה**, **הנצפה** = צלף והאוג.

¹² ש. אסף, **תשובות הגאונים**, תשי"ב, עמ' 179.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חז"ל. עמנואל לעף ראה ב**מוכססין** (בכתבי יד - **מוכסין**) הנזכרים בתלמוד הבבלי את פירות הערף הדביק. לכשעצמו, אין בדבר זה להפתיע ואין בהכרח סתירה בין שם זה לשם **סבסטאן** שהוצג קודם. הסבסטאן מקורו, כזכור, פרסי והוא נפוץ בפרשנות התלמודית החל מתקופת הגאונים, בעיקר כתרגום לגופנין מהקלים שבדמאי. לעומת זאת, בתלמוד הבבלי נתפסים הגופנין כענבים מאוחרים, ואין זה מן הנמנע שלפירות הערף הדביק היה שם אחר לגמרי במסגרת התרבותית המשתקפת בבבלי.

באיזה הקשר נזכרו **המוכססין**? בברייתא במסכת עבודה זרה (י"ד ע"א) נאמר, שלארבעת הדברים שאסרה המשנה (א' ה') למכור לעובדי-כוכבים (**אצטובלין**, **ובנות שוח** ו**פטורותיהן**, **ולבונה** ו**תרנגול לבן**) הוסיפו גם: **אלכסין**, **איצטובלין**, **מוכססין** ו**בנות שוח**. רש"י מסביר: "שאין מוכרין להם כל אלו אצטובלין ובנות שוח בעוקציהן, לפי שתולין אותן בפני עבודת כוכבים ודרכן לעובדן בכך". נמצא, שיש בפירות הנזכרים כאן תכונות המסייעות לפאר את טקסי הפולחן, למשל עניין הריח. הנה, **ללבונה** שבמשנה - שריחה הנעים מפורסם וידוע - נוסף בברייתא **האלכסין** שעל פי הערוך הינם: "פירות חשובין הן, ממני ארזים, ותולין אותן לפני עבודה זרה כדי שיריחו אותן". גם הצד האסתטי של האצטובלים חשוב, ואם במשנה נמנו **אצטובלין** ו**בנות שוח** (מזוהים עם אצטובלי **אורן הצנובר** ו**אורן ירושלים**) באה בברייתא החומרה ונאסרו אף אצטובלים ללא עוקצים. פיתוח נוסף של ההתאמה הזו מוביל למסקנה, ש**מוכססין** מן הברייתא מקבילים ל**תרנגול הלבן** שבמשנה. מכאן עולה, שהתוספת בברייתא באה לחומרה ואוסרת לתת ביד עובדי כוכבים אפילו אמצעי ציד דוגמת דבק-ציפורים, שבהם צדים ציפורים עד גודל של תורים ויוני בר הקטנות בהרבה מתרנגול, כל זאת מפני החשש שמא יקריבו אותם כקורבן לעבודה זרה.

מוכססים נזכרים גם בברייתא בבבלי (בכורות ח' ע"א) המפרטת זמנים שונים (על פי דעת הקדמונים כמובן) לעיבור בעלי חיים והבשלת פירות: "נחש (ימי עיבורו) שבע שנים, ולאותו רשע לא מצינו חבר (בין הצמחים) ויש אומרים: מוכססים". קשה, מה הביא את הברייתא לראות בערף הדביק צמח שתהליך יצירת הפרי שלו כה ממושך?

אפשר לבאר את התופעה על-פי הרקע האקולוגי-כלכלי של שנות השמיטה שבאות אחת לשבע שנים. אגירת יתר של תבואה בשנה הששית הביאה בודאי לריבוי עכברים ובעקבות זאת ריבוי נחשים אוכלי עכברים. במקביל, בעת מחסור של מזון מהצומח - כגון בשנות שמיטה - הרבו בציד ציפורים ובהכנת מקלות דבק לשם כך.

ה. סיכום

במאמר זה הוצגו ונידונו מספר נושאים המצטרפים למסקנה כי ציד-ציפורים באמצעות מקלות דבק היה ידוע בחברה היהודית בארץ ישראל בתקופת חז"ל ואולי גם קודם לכן. אמת, העדויות הישירות לציד כזה אינן מרובות, אך ציד-ציפורים לכשעצמו היה נפוץ וביודענו עד כמה יעיל הוא הציד באמצעות מקלות דבק, מסתבר שאבותינו לא התנזרו ממנו. כמו כן מסתבר שהערף הדביק, מקור חשוב ביותר לדבק אמין וטוב, נזכר במקורות ויש להניח שדבקו או דבק העשוי מצמח אחר היה מוכר לאבותינו.

על אתר א (טבת תשנ"ו)

www.herzog.ac.il